

Dallas auas e da lur nums

Objekttyp: **Chapter**

Zeitschrift: **Romanica Raetica : perscrutaziun da l'intschess rumantsch**

Band (Jahr): **9 (1993)**

PDF erstellt am: **21.07.2024**

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Inhalten der Zeitschriften. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern.

Die auf der Plattform e-periodica veröffentlichten Dokumente stehen für nicht-kommerzielle Zwecke in Lehre und Forschung sowie für die private Nutzung frei zur Verfügung. Einzelne Dateien oder Ausdrucke aus diesem Angebot können zusammen mit diesen Nutzungsbedingungen und den korrekten Herkunftsbezeichnungen weitergegeben werden.

Das Veröffentlichen von Bildern in Print- und Online-Publikationen ist nur mit vorheriger Genehmigung der Rechteinhaber erlaubt. Die systematische Speicherung von Teilen des elektronischen Angebots auf anderen Servern bedarf ebenfalls des schriftlichen Einverständnisses der Rechteinhaber.

Haftungsausschluss

Alle Angaben erfolgen ohne Gewähr für Vollständigkeit oder Richtigkeit. Es wird keine Haftung übernommen für Schäden durch die Verwendung von Informationen aus diesem Online-Angebot oder durch das Fehlen von Informationen. Dies gilt auch für Inhalte Dritter, die über dieses Angebot zugänglich sind.

Dallas auas e da lur num

(en: Cal. Gi 66, 1987, 40-48)

20. Dallas auas e da lur nums

I La scartira vid la preit

En l'enconuscenta Canzun da Sontga Margriata fa la davosa part ina impressiun nunemblideivla. La dials tradida, che banduna l'alp, stizzenta la veta. Las jarvas seccan, las vaccas calan dil latg, las auas e fontaunas schigian. Antruras in paradis, ei l'alp ussa deserta e devastada.

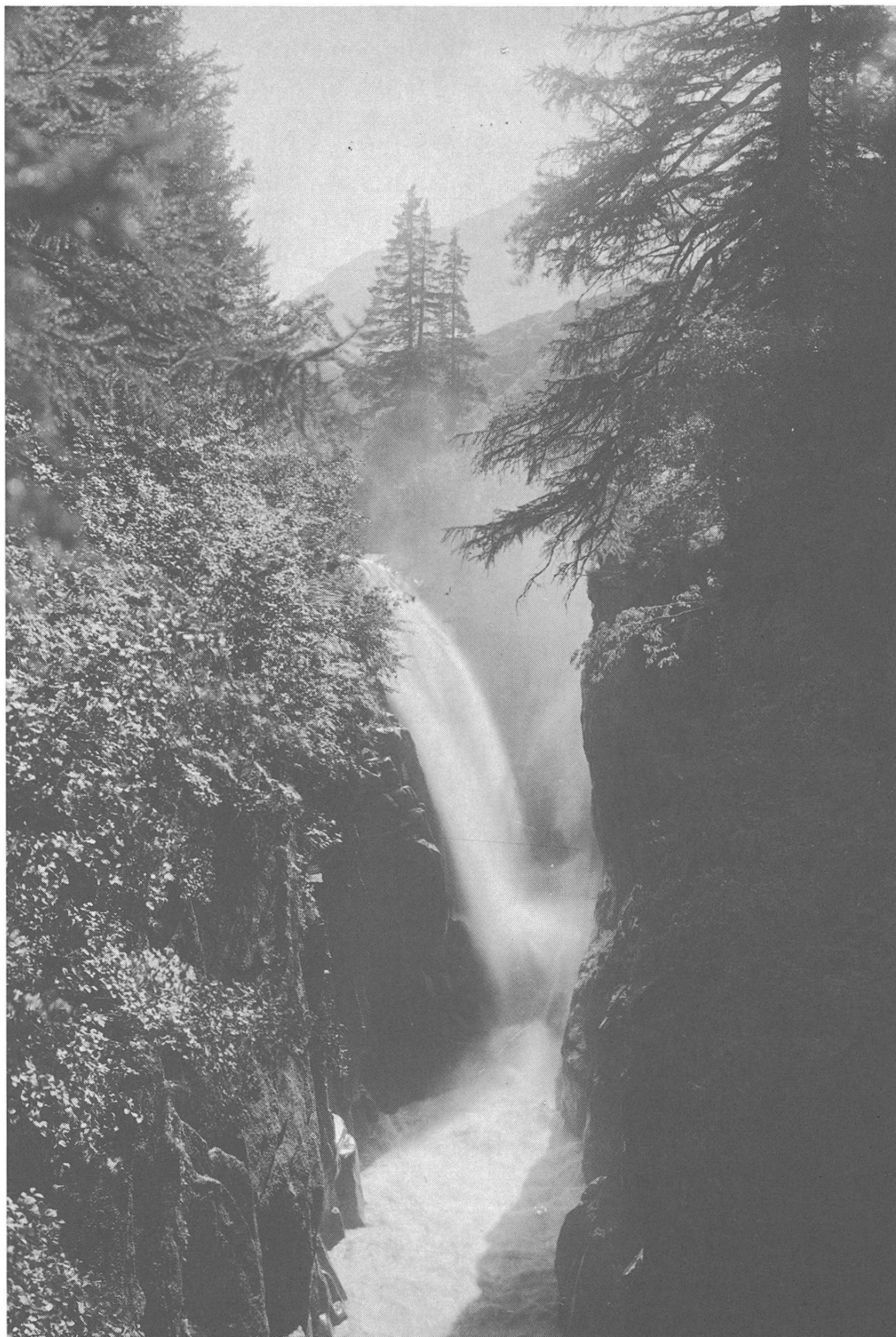
Scadina detga cuntegn, sco ins sa, in ton verdad, valeivla per tuts ils temps. Patertgond alla situaziun da nos dis culs prighels che smanatschan all'aua, all'aria ed agl ambient insumma, quels elements viduals per tut quei che viva e riva, para quella verdad dad esser palpabla sco aunc mai.

En nossa litteratura pli nova tochen els onns 60 contan e ramuran aunc las auas dils dis d'affonza, e «l'aua gronda» dils temps avon ils lags da fermada sederscha a val. Ins legi «Levzas petras» ed «Il caverer da Vigliuz» da Gion Deplazes, ni ils «Raquents» da Ludovic Hendry per serender quen dall'aua e da sia presenza el ritmus da veta dil mintgadi. Auters motivs da pli tard denton, sco «Ils nannins ed il dutg» da Toni Halter u «Pellas mortas» da Theo Candinas, lain percorscher ch'il derschalet ei sefultschius era en nies mund alpin. La civilisaziun moderna slavazza en verdad l'aua senza schanetg. Eisi buca da temer che quei bugadé gigantic provocheschi in di danovamein la sentenza da Sontga Margriata?

II Quitau e respect per l'aua

Il quitau e respect, che nos perdavons havevan per l'aua, resplenda el lungatg, en sias locuziuns ed en ses proverbis, els nums ch'ils Romontschs han dau allas auas, a lur qualitäts e specias.

Ei basta da dar era mo ina cuorta egliada en in tschentament u en in rodel da schuar per seperschuader, cun tgei prudientscha ch'il pur da muntogna trafficava cun l'aua. Statuts minuzius circumscrivevan dretgs ed obligaziuns vid begls e fontaunas eifer ed ordeifer ils vischinadis. Ins teneva adaquen mintga fil e mintga stella. Ils statuts da Puntraschigna dils 1760 relatan per sem.: Ins astga buca prender naven dallas tschaffadas d'aua per las fontaunas (begls) aua da schuar, buca lavar el begl grond ni el pign curom criu u cuntschau, crappas, capiergnas u launa. Ins dueigi lavar el begl grond mo vischala da latg

Fimatsch (cascada) da Val Uffiern enta Medel

(curters etc.), mo buca tala da meisa. El begl pign san ins perencunter lavar faschas d'affons pigns e lumiar en curom cuntschau e criu. Cu la biestga vegn buentada, sto tut tgi ch'ei ual vid fontauna far plaz.

Davart la sort u la roda d'aua da schuar dat ei uordens e rodels detagliai. Il Valleis e l'Engiadina Bassa fuvan ils intschess pertuccai il pli fetg dil prighel da schitgira. Cheu aveva ei num regular manedel e bein il diever dall'aua. Per in frust che deva ina carga fein (in carr fein), aveva il possessur il dretg d'aua da schuar duront 1 1/2-2 uras. Il schuar entscheveva cul far mundi, entuorn ils 7 da matg. Il pur aveva pil schuar dus uaffens principals: la zappa da dutgs (*il spars*) e la falla, numnada en l'Engiadina il «ruschen». Cul «ruschen», ina pala a mesaglina da lenn ni da fier cun in mantaner, tschuncanava el igl ual da schuar e fageva ir l'aua tras ils «clamignuns» (dutgs laterals) sin siu prau.

Ils purs stuevan dar dutg in a l'auter sil mender donn (Protocols da Trun dils 1703). Paupra quel che engulava u sviava maliziusamein l'aua da roda d'in auter ni quel che prendeva aua da fontauna da schuar! (Stat. Trin 1789).

Jeu vesel aunc, co il vegl dr. Federspiel da Tarasp mava aunc dils 1958 cun siu giuv d'aua e las sadialas d'irom per l'aua vin fontauna. Enzacons decennis avon era ei guess roschas en nossa tiara che fagevan il medem. Con ditg ha ei duvrau da menar l'aua en casa e la finala da procurar per canalisaziuns? Il far e metter bischels da lenn fuva ina sparta sviluppada. L'aua sco forza d'energia surveva a fravgias, mulins, falluns e pellas, mo era a resgias. Ella dustava da furtinas da fiug (incendis). Consequentamein stuev'ins saver nua prender l'aua il dretg mument. Avon ch'ei detti pumpiers e sprezzas tucava ei dad haver prompt in quantum sadialas, oriundamein schizun da quellas da curom.

L'aua ei e sa denton era esser senza ina «furtina», in prighel. En lohens sper l'aua sco Trun, nua che Rein e Ferrera fruntavan in sin l'auter, fuva ei da far uors ad uras. E sch'ins urenta ils uors da purs cun carpuna sco tegias, san ins capir che talas barhadas savevan vegnir fatgas mo en lavur cumina, cun menadiras e carramenta da transport speciala e robusta.

«Cu ins auda a tunond il Rein, duei ins sepertgitar da cumprar prau» ha in da Disla relatau a mi avon onns. Capeivel, ins era mai se-girs, nua ch'il Rein sebeti suenter in'aua gronda.

III Simbol da veta e mort

El raquent «Il buentadé en la paliu» da Flurin Darms daventa la fontauna il center dalla veta per glied e tiers. Ella ei dapli il liug d'identificaziun dil carstgaun cun sesez e cun la cuminonza. Igl equiliber perfetg cun la natira. Il sgurdin vegn pér cun «Igl uor dil Farsch», dil mument ch'il carstgaun discaveglia e disturba quel cun sia intervenziun. Il Rein che schigia e staliva ei l'apocalipsa. «Vus vegnis a veser la perdiziun che vegn sur nus tuts. Vegnis a veser la vendetga dil Rein e la vendetga da tuts ils sogns. Vus veis sturschiu la natira...» scriva Darms. Cletg ch'ei dat ina forza che metta la causa en siu esser: «L'aua gronda». Ella dat puspei vau e character al Rein ed access e canorta a ses avdents, ils scaruns, ils pèschs, las quarterpiertgas. Daveras: «Cun mintga unda, l'aua semunda» fa in proverbis romontsch valer, enconuschend pér memia la forza regeneronta dall'aua. La schinumnada «fontauna intermittenta», ni sco ils Ladins san da dir «La funtana chi staina», temev'ins buc. Ins saveva per franc ch'ella cuori puspei dil mument ch'il livel dall'aua da funs sesalzava. «La vertit d'ina fontauna enconusch'ins pér cu ella ei schigiada e vita». Culs progress snueivels dalla tecnica han proverbis sco «Il pievel e l'aua sa negin retener» ed «Aua tgeua cava riva» piars empau da lur significaziun.

IV Nums e denominaziuns

Zun varionts ein ils nums da nossas auas. El center stat secapescha il «Rein», il cumpogn «robust selvadi» che ha «mussau als Grischs da far viadi». Quei flum che vegn decantau en nossa poesia e canzun cun ina fervur che stuess bunamein leventar tscheu e leu remiers da cunscienza. Il Rein, carteivel in num preroman, parentaus al grec «rein, reo = cular, fluir» vegn era duvraus sco tierm general per numnar in'aua insumma. En in cudisch da devoziun da ca. 1700 san ins leger: «Cura ti vêsas... biallas fentaunas, reins, lags» fai tala e tala oraziun. Aschia schein nus era il Rein da Medel u Rein Miez, il Rein da Val Sumvitg u Rein Val. En Val Sumvitg ha l'Alp Rentiert obteniu siu num dil Rein Tiert, v.d. dil rein curvau. Il «rein» ei d'engartar perfin en dialects lumbards, en in intschess che sbucca sias auas viers il sid e che ha da far nuotzun cul Rein per propi. Sco in animal, aschia ha era il Rein ses pigns, romets u bratschs laterals. Bein-duras setracta ei era d'aua da fontaunas che va parallel cul Rein. A Trun ed en auters loghens vegnan quels roms numnai «ils plu-

scheins». Nus anflein quei tierm tochen giu el Friaul. Zun derasai ein era las denominaziuns «l'Aua da...», pli darar «Ual da...» (in derivat dad «aua») e lu fetg savens semplamein «la Val». In vegl plaid per in ual fuva il «flem». El corrispunda accurat al tierm latin «flumen». Ils vocabularis nodan aunc el sco appellativ, v.d. sco plaid duvraus generalmein. Mo en ver Paid eis el ton sco petrificaus els num local. Ha el dau il num al vitg da Flem? Quei ei buca dil tut segir, essend ch'il num da Flem cumpara gia 765 sco Flemme, pia en ina fuorma che savess tgunsch corrispunder ad in tschep linguistic prelatin. Il «flem» percuora era il vitg da Breil ed accumpogna la vischnaunca stendida da Vuorz. El ei presents en num local sco «Flimegl» (Falera) ed autrora. Il num «dargun» perencunter para da caracterisar oriundamein igl «ual selvadi», il rampun maluardau, il torrent. El va anavos sil plaid latin u corrispundent al latin «dracone». Nomen est omen! Igl ual ravgiau, che meina crappa e glera e serasa sin tuts mauns, semeglia buca mal in drag cun siat tgaus. Cun sias scrutaziuns ha J.U. Hubschmied mussau ch'ils pievels primitiv devan savens num d'animals a flums ed uals, identifichond quels cun certas deitads. Cunzun silla Cadi cumpara il num en la varianta «il drun». Il sbargat da «drun» a Sedrun u Sadrun, v.d. Sur (il) Drun ei evidents. Con ch'il Drun ha dau da far e da lignar als Tuatschins san ins eruir aunc oz senza breigias dalla configuraziun. En Tujetsch e Medel cattein nus era las fuormas «Darvun» e «Darveun». Da pugn da vesta dil svilup dils suns ein era quellas fuormas dil tuttafatg capivlas. In tschep «dracone» ni «dragone» sto haver resultau «darvun», sco quei che «farvun» (per farvun) deriva da «fragone». In auter num, che renda dètg bein ils caprezis digl ual selvadi, ei la «Rabiusa», in num che serepeta el Grischun. La Rabiusa sbucca ord Stussavgia, ella vegn ord la val da Curwalda. Vargistagn (Schons) ha sia Raptgusa. Il Cudisch da num retic tschenta era il num «Rabius» cun tutta raschun sut il plaid latin «rabiosus» (= rabiau). Las vals da Luven e Rabius plaidan era en quei risguard ualti clar. In auter schani, igl Anugl (der Nollen) che vegn giu dalla Muntogna (Tumliasca), fa sparuns e segls sc'in barbeisch (anugl) ed ha carteivel survegniu aschia siu num. Il plaid «dutg», dil latin «ductus», mettan ins instinctivamein en connex cun in sistem da schuar. Domat enconuscha aunc il verb «duir, dutg» che vul dir «menar, menau». Ils dutgs van tras la cultira. Il plaid ei zun derasaus els num local. Da «dutg», respectiv d'in collectiv «dutga», provegn il num digl uclaun «Dutjen» a Valendau.

Roschas num partan dil plaid «fontauna», per semeglia: Fantanatscha, Fantanialas, Fantanei, Fantanuglias, Fontanivas. Buca

d'emblidar quels ch'indicheschans qualitads dall'aua, sco Fontauna Freida, Fontauna Verda, Fontauna Cotschna, Fontauna dil Suolper, Fontauna Frestga. L'abundanza d'aua s'exprima fetg bein en num sco: Siat Fontaunas, Nov Fontaunas.

Denter ils num dad auas tucca ei da far la duida menziun dalla Froda en Val Medel. Aschia senumna la part sisum dil Rein da Medel entochen giu Pardatsch. In num Fruda entupein nus el territori romontsch mo aunc enta Vrin. Quei factum muossa che questas valladas, vischinontas cul sid, han obteniu influenzas neu dallas valladas tessinesas. Leu ei la «froda», v.d. il num celtic u gallic per «ual» da casa en divers loghens. Interessant en quei connex ei ch'il plaid dil Valleis franzos pigl ual, numnadamein il num celtic «nant», maunca dil tuttافاتg en nossas cuntradas sursilvanas. Daveras, ils num locals, era quels dallas auas, caracteriseschan ina cuntrada!

La Ferrera a Trun regorda vid las ferrarezias (minieras e cularias da fier) si Punteglias. La Zavràgia e la Sinzera cun lur auas malmanevlas portan il num dallas vals respectivas. En la stretga davos il Munt s. Gieri s'unescha il Flem cul Ladràl e Schmué(r). Il Ladràl ha amintga cass da far cun il plaid «lateral», latin «lateralis». Il Schmuèr da sia vart denton zuppenta il misteri da siu num. Tuorbels sco sias auas, che semischeiden mo vess cun quellas dil Rein Anteriur, ei era il num dil Glogn.

V Schar reger mied e mesira

Ellas auas vivevan deitads. Mo ellas ein daventadas savens mo pli spuentegls che duevan preservar ils affons ch'ei mondien buc el maluardau. «Igl um dall'aua» a Bivio ei ina da quellas figuras, mo era la «Charnatscha» en la stretga digl En sut S. Murezi e la «Ritscha» a Zuoz.

Quellas pèr ponderaziuns, munglusas e nuncumpletas, vulan sulettamein dar d'entellir, co l'aua ha formau e nudau la fatscha da nossa tiara. A Vignogn senumna ina fontauna egl uaul la «Fontauna da Sontga Margriata». Possi quei bi sinzur direct u indirect dalla dega esser per nus ina seriusa admoniziun da schar reger en nies regl da transformar e midar la natira mied e mesira.

